

SOTSIALISTIK IQTISODIYOT NAZARIYASI: MARKAZIY YEVROPA TA'LIMOTI VA UNING TAHLILI

Kamoliddin Dehqonaliyev

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi

Ravshan Qalandarov

PhD, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. Ushbu tezisda sotsialistik iqtisodiyot nazariyasining kelib chiqishi, asosiy g'oyalari va Markaziy Yevropa — xususan Germaniya, Avstriya va Chexiya — akademik maktablaridagi rivojlanishi o'rganiladi. Marks-Engels merosidan tortib, Mizes va Xayekning tanqidiy qarashlari, Oskar Langening bozor sotsializmi modeli hamda Veymap va «Qizil Vena» tajribalari ko'rib chiqiladi. Tezis sotsialistik ta'limotning nazariy asoslarini tahlil qilish bilan birga, uning zamonaviy iqtisodiy fikr uchun ahamiyatini baholashga harakat qiladi.

Kalit so'zlar: sotsialistik iqtisodiyot, Markaziy Yevropa, rejali iqtisodiyot, bozor sotsializmi, Avstriya iqtisodiy maktabi, Mizes, Xayek, Lange, iqtisodiy rejalashtirish, mulkchilik shakllari.

1. Kirish

Sotsialistik iqtisodiyot haqidagi munozaralar XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Yevropa ziyolilari orasida qizg'in kechgan. Bu g'oyalar avvaliga faqat nazariy doiralarda muhokama qilingan bo'lsa, keyinchalik yirik siyosiy harakatlarga va butun bir davlatlar tuzilishiga asos bo'ldi. Shu jihatdan Markaziy Yevropa — Germaniya, Avstriya va Chexiya — ushbu nazariyalarning ham tanqidiy o'rganilgan, ham amalda sinovdan o'tkazilgan joylaridan biri bo'ldi.

Sotsialistik iqtisodiyot, qisqacha aytganda, ishlab chiqarish vositalari davlat yoki jamoaga tegishli bo'lgan, bozor o'rnida esa markaziy rejalashtirish mexanizmlari ishlagan tizimni anglatadi. Lekin bu ta'rif juda sodda — aslida sotsializm ichida ham ko'plab oqimlar, modellar va tushunchalar bor. Shu sababli ushbu tezisda nafaqat klassik nazariya, balki uning turli ko'rinishlari va ularga bo'lgan munosabatlar ham ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot maqsadi — sotsialistik iqtisodiy ta'limotning Markaziy Yevropa ilmiy muhitida qanday shakllanganini, qaysi olimlar tomonidan rivojlantirilganini va hozirgi kunda bu merosning qanday baholanishini tushuntirib berishdan iborat.

2. Sotsialistik iqtisodiyot nazariyasining asosiy g'oyalari

2.1. Sotsializm tushunchasi va uning iqtisodiy mazmuni

Sotsializmning markazida bitta asosiy savol turadi: kimga tegishli bo'lishi kerak ishlab chiqarish vositalari — zavodlar, yerlar, banklar? Marks va Engels bu savollarga aniq javob berdilar: xususiy mulk bekor qilinishi, u jamoa yoki davlat qo'lga o'tishi kerak. Faqat shundagina, ularning fikricha, inson inson tomonidan ekspluatatsiya qilinishi tugaydi va adolatli jamiyat barpo bo'ladi.

Sotsialistik iqtisodiyotning amaliy tamoyillari bir necha asosiy g'oyaga tayanadi. Bular: ishlab chiqarish vositalariga jamoaviy egalik, davlat tomonidan boshqariladigan iqtisodiy reja, mahsulotlarni foyda uchun emas, ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarish va boylklarni teng taqsimlash prinsipi. Har bir sotsialistik tizim ushbu g'oyalarni o'z imkoniyati va sharoitiga qarab turlicha amalga oshirgan.

2.2. Markaziy Yevropa iqtisodiy maktablari va ularning hissasi

Vena, Berlin va Praha universitetlari XIX—XX asrlarda iqtisodiy fikrning nufuzli markazlariga aylandi. Avstriya maktabining asoschilari — Karl Menger, Bem-Baverk va Fridrix fon Vizer — qiymat nazariyasini qayta ko'rib chiqdilar va kapital tushunchasini yangicha talqin qildilar. Bu maktab keyinchalik sotsializm bilan eng keskin tortishuvlarning markazida bo'ldi.

Lyudvig fon Mizes 1920-yilda jiddiy bir savol ko'tardi: narxlar tizimisiz resurslarni to'g'ri taqsimlash umuman mumkinmi? Uning javobi «yo'q» edi. Chunki narxlar faqat bozorda aniqlana oladi — ular millionlab xaridorlar va sotuvchilar o'rtasidagi murakkab munosabatlarning natijasi. Markaziy reja esa bu murakkablikni qoplashga ojizlik qiladi, dedi u.

Oskar Lange bu fikrga javob qaytardi. Uning «bozor sotsializmi» modeli bo'yicha davlat korxonalarini bozordagi narx signallarini kuzatib, ularga muvofiq ishlab chiqarishni sozlashi mumkin. Shu yo'l bilan ham samaradorlikka, ham tenglikka erishish mumkin deb hisobladi u. Fridrix fon Xayek esa boshqacha bir nuqtani ilgari surdi — jamiyatda tarqalib yotgan bilimlarni hech qanday markaziy organ to'liq qo'lga kiritmaydi, faqat bozor bu vazifani uddalay oladi. Bu munozara tarix kitoblarida «sotsialistik hisob-kitob bahsi» nomi bilan qoldi.

3. Sotsialistik iqtisodiy modellarning tasnifi

3.1. Markazlashtirilgan rejali iqtisodiyot

Sotsialistik iqtisodiyotning klassik va eng keng tarqalgan shakli — bu markaziy reja asosida boshqariladigan tizim. Davlat qaysi korxonaga qancha mahsulot chiqarishini, narxlar qanday bo'lishini va resurslar qayerga yo'naltirilishini belgilaydi. XX asrda Sovet Ittifoqi, Sharqiy Yevropa davlatlari va bir qator boshqa mamlakatlar ana shu yo'ldan bordi.

Bu tizimning ba'zi afzalliklari bo'ldi: Sovet Ittifoqi o'ta qisqa vaqtda agrar mamlakatdan industrial davlatga aylandi, urush yillarida iqtisodiyotni tez mobilizatsiya qilish imkoni bo'ldi, rasmiy ishsizlik deyarli yo'qoldi. Ammo muammolar ham kamlik qilmadi — do'konlarda tovarlar yetishmadi, texnologik rivojlanish sekinlashdi, odamlarning ehtiyojlari ko'pincha e'tibordan chetda qoldi. Chexiya va Sharqiy Germaniya kabi sanoati rivojlangan mamlakatlarda tizim bir oz yaxshiroq ishladi, lekin uzoq muddatda bu yerda ham tarkibiy muammolar namoyon bo'la boshladi.

3.2. Bozor sotsializmi modeli

Bozor sotsializmi — mulk davlatniki, lekin boshqaruv bozor qoidalariga bo'ysunadi, degan g'oya. Oskar Lange 1930-yillarda bu modelni nazariy jihatdan ishlab chiqdi. Uning fikricha, davlat korxonalarini ham xuddi xususiy firmalar kabi bozorda raqobatlashishi, narxlarga qarab qarorlar qabul qilishi mumkin — farqi faqat foydaning kimga ketishida.

Amalda bu g'oyani eng ko'p Yugoslaviya sinab ko'rdi. U yerda korxonalar ishchi kollektivlari tomonidan boshqarildi va bozor munosabatlariga asoslanildi. Markaziy Yevropa mamlakatlarida esa, ayniqsa 1960-yillarning «isloh qilish» to'lqinida, rejali iqtisodiyotga bozor elementlarini qo'shishga urinishlar bo'ldi. Bu urinishlar ba'zan siyosiy to'siqqa uchrab to'xtatib qo'yildi — 1968-yildagi Chexoslovakiya bo'lgani kabi.

4. Markaziy Yevropa sotsializmi: nazariy va amaliy jihatlar

Markaziy Yevropa sotsialistik iqtisodiy fikrni ikki jihatdan shakllantirdi. Bir tomondan, liberal va avstriyalik olimlar sotsializm g'oyalarini qattiq tanqid qildi va uning kamchiliklarini ko'rsatishga harakat qildi. Ikkinchi tomondan, sotsial-demokrat va sotsialistik iqtisodchilar bu g'oyalarni boyitdi, ularni amaliyotga moslashtirdi. Ikki tomoning bahsi iqtisodiyot fanini sezilarli darajada rivojlantirdi.

1919—1933-yillarda Veymar Germaniyasida sotsial-demokratlar hukumatda bo'lgan davrda turli iqtisodiy islohot loyihalari muhokama qilindi. Rudolf Hilferding «uyushgan kapitalizm» haqidagi nazariyasini ilgari surdi — kapitalizmning rivojlanishi bilan u o'z-o'zidan sotsializmga yaqinlasha boradi, deb hisobladi u. Bu g'oyalar o'sha davrdagi iqtisodiy siyosatga ma'lum ta'sir ko'rsatdi.

Venada «Qizil Vena» nomi bilan mashhur bo'lgan davr alohida e'tiborga loyiq. 1919—1934-yillar oralig'ida Avstriya sotsial-demokratlari Venaning o'zini bir xil ijtimoiy laboratoriyaga aylantirdi: minglab arzon uy-joy qurildi, erkin tibbiy yordam joriy etildi, maktablar islohi o'tkazildi. Bu tajriba nazariy sotsializm g'oyalarini shahar miqyosida amalda sinab ko'rish edi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Chexiya, Vengriya va Polsha kabi Markaziy Yevropa davlatlari Sovet ta'siriga tushib, o'xshash iqtisodiy tizimni qabul qilishga majbur bo'ldi. Garchi bu mamlakatlar o'zlarining sanoat salohiyati va kadrlar bazasiga ega bo'lsa ham, tizimni milliy xususiyatlarga moslashtirish imkoni juda cheklangan edi. Siyosiy qaramlik iqtisodiy mustaqil qarorlarni qabul qilishga yo'l qo'ymasdi.

5. Xulosa

Sotsialistik iqtisodiyot nazariyasi, ayniqsa Markaziy Yevropa maktablari nuqtai nazaridan qaralaganda, shunchaki mafkuraviy ta'limot emas — bu iqtisodiyot fanining jiddiy va chuqur bir qatlami. Mulkchilik, qiymat, rejalashtirish va adolatli taqsimot haqidagi savollarga qidirgan javoblar bugun ham dolzarb.

Markaziy Yevropa tarixi bitta muhim narsani ko'rsatdi: iqtisodiy tizimlarni qo'poriqchilik yo'li bilan emas, balki asta-sekin va amaliyot bilan sinovdan o'tkazib rivojlantirish yaxshiroq natija beradi. «Qizil Vena» tajribasi shuni isbotladi — mafkura qanchalik boshqacha bo'lmasin, odamlar yashashi uchun zarur bo'lgan narsalarni — uy, shifo, ta'lim — ta'minlay oladigan tizim o'z o'rnini topadi.

Zamonaviy iqtisodiyot fani sotsialistik ta'limotdan muhim saboqlar olgan. Bozor hamma joyda ham yaxshi ishlamaydi — ta'lim, sog'liqni saqlash, atrof-muhit kabi sohalarda davlatning aralashuvi zarur. Ijtimoiy tenglik va iqtisodiy samaradorlik bir-biriga zid emas —

ikkalasini birgalikda ko'zlash mumkin. Bu xulosalarga kelishda sotsialistik nazariyachilar bilan ularning raqiblari o'rtasidagi uzoq va teran munozaralar muhim rol o'ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Marx, K., Engels, F. (1848). *Kommunistik manifest*. — Berlin: Vorwärts.
2. Mises, L. von (1920). *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen*. — Archiv für Sozialwissenschaften.
3. Hayek, F. A. (1945). *The Use of Knowledge in Society*. — *American Economic Review*, 35(4), 519–530.
4. Lange, O. (1936–1937). *On the Economic Theory of Socialism*. — *Review of Economic Studies*, 4(1), 53–71.
5. Hilferding, R. (1910). *Das Finanzkapital*. — Vena: Wiener Volksbuchhandlung.
6. Nove, A. (1983). *The Economics of Feasible Socialism*. — London: George Allen & Unwin.